

Editorial

Building Atmosphere

What do we mean when we speak of architectural quality? It is a question that I have little difficulty in answering. Quality in architecture . . . is to me when a building manages to move me. What on earth is it that moves me? How can I get it into my own work? . . . How do people design things with such a beautiful, natural presence, things that move me every single time. One word for it is Atmosphere.¹

Remarkably, unlike in descriptions of art or music, the notion of atmosphere remains largely unaddressed in architecture. Atmosphere, it can be argued, is the very initial and immediate experience of space, and thus, as in the above quote of Swiss architect Peter Zumthor, can be understood as a notion that addresses architectural quality. The contribution of architecture theorist Mark Wigley to the 1998 issue of the architecture journal *Daidalos*, dedicated to the ‘construction’ of atmospheres, questioned why the notion lacks attention within the profession. He argued that the discussion of atmosphere in architecture entails, by definition, a certain ambiguity. After all, atmosphere is something personal, vague, ephemeral and difficult to capture in text or design, impossible to define or analyse. Atmosphere, Wigley says, is precisely that which evades analysis. Although atmosphere can perhaps be seen as the essence of architecture, it is not easily defined, let alone constructed or controlled.² Today, 15 years after the publication of this inspiring issue of *Daidalos*, the theme has lost none of its relevance. On the contrary, after a period in which ‘programme’, ‘data’ and ‘image’ reigned supreme, we are witnessing a renewed search for atmosphere in many contemporary architecture practices.

Indeed, as Wigley suggested, in making this issue of *OASE* we experienced that such questions lack ‘easy’ answers. Nevertheless, just as Argentine poet Jorge Luis Borges said of poetry that it cannot be defined but can be recognised, in fact that we can only truly know it when we are unable to define it,³ atmosphere too is a phenomenon that, though difficult to pin down, at least can be identified intuitively. Using the notion of intuition inherently suggests that atmosphere is part of what can be called common sense: knowledge and experience embedded in a larger community, able to be shared and exchanged. Atmosphere exists where architecture, beyond its autonomous trajectory, its technical apparatus, and its programmatic approach, is connected with the surpassing of daily use. And by doing so it bridges the gap between professionals and laymen, since it affects both. Atmosphere delivers, moreover, a conscious experience of room, place, space – an experience that lasts.⁴

1

Peter Zumthor, *Atmospheres: Architectural Environments – Surrounding Objects* (Basel: Birkhäuser, 2006), 11.

2

Mark Wigley, ‘Architecture of Atmosphere’, in: *Constructing Atmospheres, Daidalos*, no. 68 (1998).

3

‘We might say that we know something only when we are unable to define it. . . . This is what we know what poetry is. We know it so well that we cannot define it.’ – Jorge Luis Borges, from the Charles Eliot Norton Lectures 1967-1968, in: *This Craft of Verse* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000).

4

Compare with Gerard Visser, *De druk van de beleving: Filosofie en kunst in een domein van overgang en ondergang* (Nijmegen, Uitgeverij SUN, 1998).

Redactioneel

Sfeer bouwen

Wat bedoelen we als we spreken over architectonische kwaliteit? Het is moeilijk die vraag te beantwoorden. Kwaliteit in architectuur (...) voor mij is dat wanneer een gebouw erin slaagt me te raken. Maar wat bepaalt in vredesnaam of ik wel of niet geraakt wordt? En hoe krijg ik zo iets in mijn eigen werk voor elkaar? Hoe ontwerpen mensen objecten met zo'n mooie, natuurlijke aanwezigheid? Een woord hiervoor is sfeer.¹

In tegenstelling tot de beschrijving van kunst of muziek blijft het begrip sfeer in de architectuur grotendeels buiten beschouwing. De ervaring van de ruimtelijke kwaliteit wordt er echter in eerste instantie door bepaald. Het architectuurtijdschrift *Daidalos* wijdde onder de titel 'Constructing Atmospheres' in 1998 een nummer aan sfeer. Mark Wigley stelde hierin dat het spreken over sfeer in architectuur per definitie met een zekere dubbelzinnigheid gepaard gaat. Immers, sfeer is persoonlijk, vaag, ongrijpbaar en moeilijk vast te leggen in tekst of ontwerp. Het is niet te definiëren of te analyseren. Sfeer, zegt Wigley, is nu juist precies wat aan analyse ontsnapt. Hoewel sfeer wellicht de kern is van architectuur, is hij niet eenvoudig te construeren of te controleren.² 15 jaar na verschijning van dit inspirerende nummer van *Daidalos* blijkt het thema geenszins aan relevantie te hebben ingeboet. Integendeel, na een periode waarin 'programma', 'data' en 'beeld' hoogtij vierden, zien we in veel hedendaagse architectuurpraktijken een hernieuwde zoektocht naar sfeer.

En inderdaad, zoals Wigley suggereerde, merkten ook wij bij het werken aan dit *OASE*-nummer, dat er geen eenvoudige antwoorden zijn. Zoals de Argentijnse dichter Jorge Borges over poëzie stelde dat ze niet te definiëren, maar wel te herkennen is, dat we haar pas werkelijk kennen als we niet in staat zijn haar te definiëren,³ is ook sfeer moeilijk grijpbaar, maar intuïtief wel te herkennen. Het gebruik van de term intuïtief impliceert dat sfeer ook te maken heeft met wat we wel *common sense* noemen: kennis en ervaring die is ingebed in een groter collectief, en die daardoor gedeeld en uitgewisseld kan worden. Sfeer bestaat waar architectuur, los van haar autonome positie, haar bouwkundige realiteit en programmatische aspecten, verbonden is met het dagelijks gebruik. Daarmee overbrugt het begrip sfeer de kloof tussen experts en leken: het beïnvloedt immers beiden. Sfeer biedt een bewuste beleving van ruimten en plekken – een ervaring die je bijblijft.⁴

Ook de voorbereidingen voor deze *OASE* begonnen met intuïtie. Omdat de vragen die we in dit nummer wilden opwerpen – zoals hoe sfeer aanwezig is in en door middel van architectuur, of hoe

1
Peter Zumthor, *Atmospheres: Architectural Environments – Surrounding Objects* (Basel: Birkhäuser, 2006), 11.

2
Mark Wigley, 'Architecture of Atmosphere', in: *Constructing Atmospheres, Daidalos*, nr. 68 (1998).

3
'We might say that we know something only when we are unable to define it. (...) This is what we know what poetry is. We know it so well that we cannot define it.' Jorge Luis Borges, uit de Charles Eliot Norton Lectures 1967-1968, in: *This Craft of Verse* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000).

4
Vergelijk: Gerard Visser, *De druk van de beleving. Filosofie en kunst in een domein van overgang en ondergang* (Nijmegen: SUN, 1998).

Likewise, the process of this issue of *OASE* started from intuition. Since the questions we want to raise in this issue, such as how atmosphere is present in and through architecture, and how architects can construct atmospheres, cannot be answered in a mere rational sense, we have felt that the best way to prepare for the conversations is to investigate our own intuitive associations with atmosphere by collecting photographs and words from our own memory and experience. We started to collect, roam around, and read. We gradually sketched around the topic, in words and images, and only slowly did things fall into place. Old places visited, the reflection of water, a tree, stacked stones and a lady in a flower dress. The memory of movement in sand, chairs in a dark place, a curtain. A concrete house designed by Belgian architect Juliaan Lampens, hidden between trees; the tree-filtered light in the interior landscape. What intuition revealed to us, through these images, was an emphasis on material, texture and tactility, as well as on light, shadow and aging, or to put it differently, the images showed ‘experiences’, evoking sensory perceptions, and stirring the mind. Our personal research, investigating how atmosphere is inextricably linked with spatial experience and architectural quality, resulted in the booklet *Stepping Stones* from which a selection of images is included in this editorial. The booklet was the starting point of our conversations with the two leading voices in this issue of *OASE*: Juhani Pallasmaa and Peter Zumthor.

Both Peter Zumthor and Juhani Pallasmaa have identified atmosphere as a core theme of architecture. Finnish architect Juhani Pallasmaa argues that the experience of atmosphere can be related to the concept of spatial quality: ‘The quality of a space or place is not merely a visual perceptual quality as is usually assumed. The judgement of environmental character is a complex multi-sensory fusion of countless factors, which are immediately and synthetically grasped as an overall atmosphere, feeling, mood or ambiance.’⁵ Atmosphere is an essential concept for Swiss architect Peter Zumthor as well. In his text *Atmospheres* (1996) Zumthor identified a series of themes that play a role in his work in achieving architectonic atmosphere, including ‘material compatibility’, ‘the temperature of a space’, ‘levels of intimacy’ and ‘architecture as environment’.⁶ The two architects address atmosphere in different ways: while Pallasmaa reflects on the relation of atmosphere with other crucial aspects of architectural experience in a theoretical sense, Zumthor directly uses atmosphere as a guiding principle in his architectural practice. For this issue, *OASE* invited Peter Zumthor and Juhani Pallasmaa to engage in a conversation about ‘building atmosphere’.

With Juhani Pallasmaa, who we visited in his office in Helsinki around midsummer 2013, we discussed how atmospheres are constructed in, for instance, painting, literature and music, adjoining professional fields that, according to him, reveal much of the essences of the field of architecture. Concerning the role of

5

Gernot Böhme, ‘Atmosphere as an Aesthetic Concept’, in: *Constructing Atmospheres*, op. cit. (note 2), 112, 114. See also: Gernot Böhme, *Architektur und Atmosphäre* (Munich: Wilhelm Fink Verlag, 2006).

6

Juhani Pallasmaa, ‘Space, Place and Atmosphere’ lecture, Royal Academy of Art/STROOM, The Hague, 24 April 2012.

architecten sferen kunnen bouwen – niet op een eenduidige, rationale manier kunnen worden beantwoord, kozen we ervoor om ons voor te bereiden door onze eigen intuïtieve associaties met het begrip sfeer te onderzoeken. Dit hebben we gedaan door te putten uit onze eigen herinnering en ervaring. We begonnen te verzamelen, dwalend en lezend door beelden en tekst. Langzaam schetsten we onze ideeën over het thema en langzaam vielen dingen op hun plaats. Plekken die we ooit bezochten, de spiegeling van water, een boom, gestapelde stenen en een oude dame in een bloemetjesjurk. De herinnering aan beweging in zand, stoelen in een donkere ruimte, een gordijn. Een betonnen huis ontworpen door de Belgische architect Juliaan Lampens, verscholen tussen bomen; gefilterd licht in het betonnen landschap binnen. Wat deze intuïtieve zoektocht ons bracht was een nadrukkelijke aandacht voor materiaal, textuur en tactiliteit, voor licht, schaduw en veroudering. De beelden toonden ons specifieke momenten, riepen fysieke, zintuiglijke ervaringen op, en zetten ons tegelijkertijd aan het denken. Deze persoonlijke zoektocht naar de manier waarop sfeer onlosmakelijk verbonden is met ruimtelijke beleving en architectonische kwaliteit, mondde uit in het boekje *Stepping Stones*, een selectie van teksten en beelden, waarvan enkele als illustratie bij dit redactioneel zijn geplaatst. Het boekje was het startpunt van onze gesprekken met de twee leidende figuren in dit nummer van *OASE*: Juhani Pallasmaa en Peter Zumthor.

Pallasmaa en Zumthor hebben, elk op eigen wijze, sfeer tot het kernthema van de architectuur benoemd. De Finse architect Juhani Pallasmaa stelt dat de ervaring van sfeer gerelateerd kan worden aan het begrip van ruimtelijke kwaliteit: ‘De kwaliteit van een ruimte is niet alleen een kwaliteit van visuele perceptie, zoals gewoonlijk verondersteld wordt. De beoordeling van het karakter van een omgeving is een complexe mengeling van waarnemingen vanuit meerdere zintuigen en ontelbare factoren die ogenblikkelijk en gezamenlijk worden begrepen als een algemene sfeer, gevoel, stemming of ambiance.’⁵ Ook voor de Zwitserse architect Peter Zumthor is sfeer een kernbegrip. In zijn tekst *Atmospheres* (1996) beschreef hij een serie thema’s die in zijn werk een rol zouden spelen in het verkrijgen van architectonische sfeer, waaronder ‘materiële compatibiliteit’, ‘de temperatuur van een ruimte’, ‘niveaus van intimiteit’ en ‘architectuur als omgeving’.⁶ Beide architecten benaderen sfeer vanuit een verschillend perspectief. Terwijl Pallasmaa reflecteert op sfeer in relatie tot andere cruciale aspecten van de architectonische ervaring vanuit een theoretisch vertrekpunt, wendt Zumthor sfeer meteen aan als een leidend principe in zijn architectuurpraktijk. *OASE* vroeg beide architecten voor dit nummer bij te dragen aan een conversatie over ‘sfeer bouwen’.

Met Juhani Pallasmaa, die we in de zomer van 2013 op zijn bureau in Helsinki bezochten, bespraken we hoe sfeer geconstrueerd wordt, bijvoorbeeld in schilderijen, literatuur en muziek, verwante professionele vakgebieden die volgens hem veel van

5

Gernot Böhme, ‘Atmosphere as an Aesthetic Concept’, in: *Constructing Atmospheres*, op. cit. (noot 2), 112, 114. Zie ook: Gernot Böhme, *Architektur und Atmosphäre* (München: Wilhelm Fink Verlag, 2006).

6

Juhani Pallasmaa, ‘Space, Place and Atmosphere’ lezing, Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten/STROOM Den Haag, 24 april 2012.

the architect, Pallasmaa identified a need for a certain balance between naivety and expertise to develop a sensibility for atmospheres – which may very well be, as he stated during the interview, our sixth sense. In any case, Pallasmaa argued, atmosphere is immediately experienced as a unity, in which all senses are simultaneously at work. The experience of atmospheric quality in architecture, then, is by definition an embodied experience. However, since architecture is subject to use, atmosphere is by no means a merely individual task. Pallasmaa noted, moreover, that it is crucial for architects to empathise with users, clients and other perceivers of architecture, no matter how anonymous or distant they may seem. He thus considered, next to embodiment, compassion as a necessary skill for architects to be able to build atmosphere. In addition to this interview, Pallasmaa shares his experience of Frank Lloyd Wright's Taliesin West studios in Arizona, where he resided for some months in 2012-2013. He reflects on the atmospheric qualities of the work of Frank Lloyd Wright, using the word orchestration 'to emphasise his intuitive manner of integration through similarity and contrast into a unified, but dynamic unity, as in musical counterpoint'.

In the winter of 2013, we visited Zumthor in his atelier in the Swiss mountain village Haldenstein. During a day at his office we witnessed the modus operandi of the atelier, literally following Zumthor in his daily practice, joining him on a tour through the office, and took part in numerous small project discussions with Zumthor and his team around models and drawings. The transcription of this visit, published in this *OASE*, describes how themes such as landscape, character, materiality and reality guide the building of atmosphere in his projects. It becomes clear that these themes are not conceptually approached and discussed: rather, they are embedded in the way of making. Models play a prominent role in this making. While the visit to Haldenstein is portrayed in an anecdotic mode, offering the reader a close, almost participatory view of the way 'atmospheres' are built in the Zumthor office, in an added article written by Mathieu Berteloot and Véronique Patteuw *OASE* also presents a theoretical investigation that distinguishes a number of guiding principles in Zumthor's work through the use of models.

While the conversations with Zumthor and Pallasmaa form the guidelines of the issue, presenting both a reflective (Pallasmaa) and an operational (Zumthor) architectural view, this issue also delves further, in a theoretical sense, into the definition of atmosphere as a dynamic interaction among objective architectonic aspects and their subjective perception. To achieve this *OASE* introduces the German philosopher Gernot Böhme as a third voice in the conversation.

Böhme, in the aforementioned issue of *Daidalos*, argued that atmosphere may be a conjunction of personal and emotional impressions of space, but this conjunction is reproduced by the objective assembly of materials, spatial proportions, the

de essentie van architectuur laten zien. Met betrekking tot de rol van de architect ziet Pallasmaa de noodzaak voor een bepaalde balans tussen naïviteit en expertise om gevoeligheid voor sfeer te ontwikkelen – iets dat volgens hem zelfs ons zesde zintuig genoemd zou kunnen worden. In ieder geval stelt Pallasmaa dat sfeer direct als een eenheid ervaren wordt, waarin alle zintuigen gelijktijdig aan het werk zijn. De beleving van de sferische kwaliteit in architectuur is daarom per definitie een lichamelijke ervaring. Niettemin is architectuur onderworpen aan gebruik en is sfeer daarom in geen geval uitsluitend een individuele aangelegenheid van de architect. Pallasmaa benadrukt dat het voor architecten cruciaal is empathie op te brengen voor gebruikers, opdrachtgevers en andere waarnemers van architectuur hoe anoniem of onzichtbaar ze mogen lijken. Hij beschouwt, naast de fysieke, zintuiglijke waarneming, mededogen als noodzakelijk talent voor architecten die sfeer willen bouwen. Aanvullend op het interview beschrijft Pallasmaa zijn ervaring van Frank Lloyd Wright's Taliesin West studio's in Arizona, waar hij in 2012-2013 een paar maanden verbleef. Hij reflecteert op de sferische kwaliteiten van het werk van Frank Lloyd Wright door middel van de term orkestratie, waarmee hij de intuïtieve manier duidt waarop Wright gelijkenis en contrast samenbrengt in een weliswaar harmonieuze, maar toch dynamische eenheid – als in een muzikaal contrapunt.

We bezochten Peter Zumthor in de winter van 2013 in zijn atelier in het Zwitserse bergdorp Haldenstein. Gedurende een dag waren we getuige van de 'modus operandi' van het atelier in Haldenstein, door Zumthor letterlijk te volgen in zijn dagelijkse praktijk. Via een uitgebreide ronde door het bureau namen we deel aan discussies met hem en zijn team rondom de modellen en tekeningen van verschillende projecten. De weergave van dit bezoek, gepubliceerd in deze *OASE*, beschrijft hoe thema's als landschap, karakter, materialiteit en realiteit richting geven aan het bouwen van sfeer in zijn projecten. Het wordt duidelijk dat deze thema's niet conceptueel benaderd en bediscussieerd worden, eerder zijn ze verankerd in de manier van het maken. Maquettes spelen een prominente rol in dit maakproces. Het bezoek aan Haldenstein is op een anekdotische manier geportretteerd, waardoor de lezer een intieme, bijna participerende kijk krijgt op de manier waarop sferen gebouwd worden in het bureau van Zumthor. Daarnaast bevat dit nummer van *OASE* ook een artikel van Mathieu Berteloot en Véronique Patteeuw in de vorm van een theoretisch onderzoek naar de sturende principes in Zumthor's werken met maquettes.

Terwijl de gesprekken met Pallasmaa en Zumthor de leidraad van het nummer vormen, met de reflectieve houding van Pallasmaa en de operationele houding van Zumthor, graaft dit nummer ook op theoretisch vlak dieper naar de definitie van sfeer. Daartoe introduceert *OASE* de Duitse filosoof en theoreticus Gernot Böhme als derde deelnemer aan het gesprek.

aging of the materials, the connections of the materials and the connections to the place or other buildings, rhythms, light, etcetera. Atmospheres, Böhme continues, are ‘characteristic manifestations of the co-presence of subject and object’.⁷ The way we experience atmosphere is determined by many aspects, and as such scarcely definable, but what can be concluded is that atmosphere is first and foremost a total experience, not a mere accumulation of constituent aspects. To give room in this issue for an in-depth theoretical reflection on atmosphere, the volume includes a text from Gernot Böhme’s seminal book *Architektur und Atmosphäre*. As a primer for the interviews with Pallasmaa and Zumthor, this essay forms the theoretical opening of the issue, constructing a foundation on the basis of which a definition of atmosphere as a dynamic interaction among objective architectonic aspects and their subjective perception can be drawn. Further, and following the contributions by Zumthor and Pallasmaa, Böhme reflects on the notion of atmosphere in the work of both protagonists in a separate article, especially written for *OASE*.

7
Zumthor, op. cit. (note 1), 13.

After these intuitive, theoretical and reflective investigations, this issue once more returns to the operational potential of the concept of atmosphere, urging the question of design, as in the quote of Zumthor above: ‘How can I get it into my own work?’

We wondered how the interest in such an elusive concept as atmosphere relates to the concrete practice of building: How does the search for atmosphere work within the design process in relation to the notions of material, craft and detail? More specifically: Is it actually possible to build atmosphere? Therefore this *OASE* features a number of architectural projects: a church in Helsinki and one in Berlin, a social housing block in Amsterdam, and a public space in Ghent. These projects, that were chosen because of a specific materiality or program, are investigated and presented through two perspectives: an artist provides a reflection upon the spatial experience, while an architect rethinks the theme of atmosphere and design through this very project.

Where Pallasmaa uses the word orchestration when discussing the intuitive manner of integration of different parts by Frank Lloyd Wright, an analogy to music is also at stake in the church in Myyrmäki, Helsinki, a work by Finnish architect Juha Leiviskä from the 1980s. Here, the atmosphere is light, rhythmic and fragile, addressed through a poem by Klaske Havik and a reflection by Gus Tielens. An entirely different atmospheric quality than one we find in Zumthor’s buildings, which are more grounded and heavy. The church in Berlin by Werner Duttman, presented by means of an essay by Vincent Kompier and a poem by Maria Barnas, is characterised by the strong material presence we also know from Zumthor’s work. If atmospheric quality can be achieved in buildings embedded in a powerful landscape, such as is the case with Taliesin West, or in sacral buildings, we wondered whether attempts to build atmosphere have any

Sfeer, stelt Gernot Böhme, is weliswaar een samenspel van persoonlijke en emotionele indrukken van ruimte, maar deze ontstaat door de objectieve verzameling van materialen, ruimtelijke verhoudingen, veroudering van materialen, aansluitdetails, de relaties met de plek en met andere gebouwen, dingen als ritme, licht, enzovoort. Sferen, stelt Böhme, zijn ‘karakteristieke manifestaties van de gelijktijdige aanwezigheid van subject en object’.⁷ De manier waarop we sfeer ervaren, wordt bepaald door tal van aspecten en is als zodanig nauwelijks te definiëren, maar wat wel vastgesteld kan worden is dat sfeer in eerste instantie een totaalervaring is en geen optelling van deelaspecten.

Om in dit nummer ruimte te bieden aan een diepgaande theoretische reflectie op sfeer, is een tekst uit Gernot Böhme’s boek *Architektur und Atmosphäre* opgenomen. Dit essay vormt, voorafgaand aan de interviews met Pallasmaa en Zumthor, de theoretische opening van het nummer. Het construeert een fundament op basis waarvan een definitie van sfeer naar voren komt als een dynamische interactie tussen objectieve architectonische aspecten en subjectieve perceptie. Bovendien reflecteert Böhme naar aanleiding van de bijdragen van Zumthor en Pallasmaa op het begrip sfeer in het werk van beide protagonisten; hij beschrijft dit in een speciaal voor *OASE* gemaakt artikel.

Na deze intuïtieve, theoretische en reflecterende onderzoeken keren we terug naar het operationele potentieel van het concept sfeer, met de vraag zoals Zumthor die zichzelf stelt in het bovengenoemde citaat: hoe krijg ik zoiets in mijn eigen werk voor elkaar?

We vroegen ons af hoe de belangstelling voor een moeilijk te vangen onderwerp als sfeer te relateren is aan de concrete architectuurpraktijk: hoe werkt de zoektocht naar sfeer binnen het ontwerpproces in relatie tot materiaal, ambacht en detail? Of meer specifiek: is het mogelijk sfeer te bouwen? Daarom toont deze *OASE* een reeks architectonische projecten: een kerk in Helsinki en een in Berlijn, een sociale-huur woningbouwblok in Amsterdam en een publieke ruimte in Gent. Deze projecten, die gekozen zijn vanwege een specifieke materialiteit of programma, worden vanuit twee perspectieven onderzocht en gepresenteerd: één bijdrage wordt geleverd door een kunstenaar die reflecteert op de ruimtelijke ervaring en één wordt geschreven door een architect die op het ontwerp reflecteert vanuit het thema sfeer.

Waar Pallasmaa het woord orkestratie gebruikt bij zijn bespreking van Frank Lloyd Wright’s intuïtieve manier van samenbrengen van verschillende architectonische elementen, komt de analogie met de muziek terug in de bespreking van de Myyrmäki kerk in Helsinki, ontworpen door de Finse architect Juha Leiviskä in de jaren 1980. De lichte, ritmische en fragiele sfeer die men in deze kerk ervaart, komt naar voren in een beschrijving van Gus Tielens en een gedicht van Klaske Havik. Het is een volstrekt andere sfeer dan degene die we vaak treffen in Zumthor’s gebouwen, die zwaarder en meer verankerd zijn. De kerk ontworpen door Werner Düttmann in Berlijn, hier

⁷
Zumthor, *Atmospheres*, op. cit. (noot 1), 13.

chance in more mundane assignments like social housing, where only limited budgets are available and the landscape or urban context does not offer much to hold on to. *OASE* editor Gus Tielens confronted her own work for a social housing block in an Amsterdam suburb with a reading by film directors Nanouk Leopold and Daan Emmen. Hans Teerds found the key to this project's atmosphere in the threshold zone between public and private, specifically in the collective entrance, indeed the primary architectural element of the entrance that Juhani Pallasmaa suggests in his interview, which allows for a moment of atmospheric experience.

Finally, architect and novelist Christophe Van Gerrewey ponders whether atmosphere, which he defines as an intimate relationship between building and man, can exist outside the private house. The recently built market hall in Ghent, designed by Robbrecht en Daem architecten and Marie-José van Hee, is a public building that provokes such a relationship. *OASE* chose to portray, by means of the work of young Belgian photographer Frederik Sadones, this building from its silent, subdued side. Indeed, the complex relationship between man and architecture – being at once mindful and embodied, simultaneously evoking energy and silence, materially grounded and touched by light, alive and ageless – is what we encountered when building this *OASE* issue on atmosphere.

beschreven in een essay van Vincent Kompier en een gedicht van Maria Barnas, wordt weer gekarakteriseerd door de sterke materiële aanwezigheid die we ook kennen van Zumthor's werk. Als het inderdaad mogelijk is om een sferische kwaliteit te bereiken bij gebouwen die deel uitmaken van een krachtig landschap, zoals bij Taliesin West, of bij gebouwen met een sacrale functie zoals beide kerken, dan dringt de vraag zich op of pogingen om sfeer te 'bouwen' ook enige kans hebben bij meer alledaagse opgaven, zoals bij sociale woningbouw. Hier heeft de architect immers te maken met krappe budgetten en is er lang niet altijd een inspirerende landschappelijke of stedelijke context die houvast biedt. *OASE*-redacteur Gus Tielens ging de confrontatie aan door haar eigen werk voor een sociaal woningbouwblok in Amsterdam te laten 'lezen' door filmmaker Nanouk Leopold en beeldend kunstenaar Daan Emmen. In zijn essay over hetzelfde gebouw stelt Hans Teerds dat de sleutel tot de sfeer hier ligt op de grens, in de gevel, in de collectieve entreepartij, de overgang tussen binnen en buiten, tussen het publieke en het private in. Inderdaad is deze overgang één van de primaire architectonische elementen die ruimte bieden aan een moment van sferische ervaring, zoals Pallasmaa suggereert in het interview.

Ten slotte vraagt architect en schrijver Christophe Van Gerrewey zich af of sfeer, die hij definieert als een intieme band tussen mens en gebouw, kan bestaan buiten het domein van de private woning. De recent gebouwde stadshal in Gent, ontworpen door Robbrecht Daem Architecten en Marie-José van Hee, is een openbaar gebouw dat wel degelijk uitdaagt tot zo'n relatie. In dit *OASE*-nummer wordt het gebouw zelf (welhaast als karakter) van zijn stille, teruggetrokken kant geportretteerd door de jonge Gentse fotograaf Frederik Sadones. Uiteindelijk is het de complexe relatie tussen mens en gebouw – tegelijkertijd bewust en belichaamd, gelijktijdig energie en stilte opwekkend, geaard in materiële zin en geraakt door het licht, levend en tijdloos – die we tegenkwamen bij het bouwen van dit *OASE*-nummer over sfeer.